

Teori og metode

FORMIDLINGEN MELLEML HISTORIEFILOSOFI OG HISTORIEVIDENSKAB I WILHELM DILTHEYS 'KRITIK DER HISTORISCHEN VERNUNFT'*

AF

BERNARD ERIC JENSEN

Wilhelm Diltheys forfatterskab er både stort og rigt facetteret, men udgør ikke en afsluttet eller helstøbt enhed. Tværtimod har det et meget fragmentarisk præg. Ingen af de større opgaver, Dilthey tog op og bearbejdede, blev ført til ende. Det gælder hans ånds- og videnskabshistoriske studier såvel som de erkendelsesteoretiske og videnskabsfilosofiske analyser. I sine senere år var han selv meget plaget af forfatterskabets fragmentariske karakter, men forklaringen herpå må ikke kun søges i Diltheys evner og personlighed, selvom disse selvfølgelig udgør vigtige momenter. Hans interesser og problembevidsthed var utroligt omfattende, og forklaringen må også søges i størrelsen og kompleksiteten af de opgaver, han behandlede; disse var dengang såvel som nu påtrængende og af en virkelig fundamental karakter.

Når Diltheys arbejde med en kritik af den historiske fornuft her skal anskues som et forsøg på en formidling mellem historiefilosofi og historievidenskab, er der flere begrundelser for dette. Denne synsvinkel anlægges ikke kun for at relatere Diltheys tænkning til et problemkompleks, der måske mere umiddelbart vil kunne påkalde historikers interesse. Mere fundamentalt udtrykker titlen en tese om intentionaliteten bag centrale dele af Diltheys arbejde, og det primære sigte er at fremlægge en skitsemæssig rekonstruktion af hans selvforståelse. Der kan være grund til at præcisere meningsindholdet af termen 'formidling' (teknisk: mediation), da den her anvendes i en mere hegeliansk betydning. Her betyder formidling: at overvinde eller ophæve konflikten mellem to modsætninger gennem en højere integration, og således forstået har termen 'formidling' et vist betydningsfællesskab med dagligsprogsudtryk som at mægle eller at forsones. Titlen skal således give udtryk for den opfattelse, at centrale dele af Diltheys tænkning må forstås på baggrund af og som et forsøg på at overvinde konflikten mellem historie-

* Følgende er en lettere omarbejdet udgave af et foredrag holdt i Historisk Samfund i marts 1975. Ved henvisninger til Diltheys *Gesammelte Schriften*, (forkortet: GS), 1914 ff. angiver romertal bindet og årstallet publikations/affattelsesåret.

filosofi og historievitenskaber i det 18. og 19. årh. Selve problemkomplekset omkring en formidling mellem historiefilosofi og historievitenskaber rummer desuden en central udfordring for nutidens historieteoretiske og realhistoriske forskning. Skal faghistorisk forskning virkelig have betydning for mere end den human- og samfundsvidenskabelige subkultur, som den tilhører, må denne udfordring tages op, således at mere historiefilosofiske perspektiver kommer til at præge sigtet med den faghistoriske forskning.

Diltheys tænkning forstået i sammenhæng med de historiefilosofiske og historievitenskabelige traditioner har endnu ikke været gjort til genstand for grundigere analyser. Ofte forstås Dilthey blot som en central figur i historiefilosofiens forfaldshistorie; det vil sige, at hans tænkning tolkes som en atrofiform af den historiefilosofiske tænkning.¹ Min tolkningstese står i modsætning hertil, da den hævder, at Dilthey ikke slet og ret opgav historiefilosofien, men faktisk søgte at fastholde centrale historiefilosofiske problemstillinger. Det var ikke de historiefilosofiske problemstillinger som sådan, men den måde på hvilken historiefilosofierne havde søgt at løse dem, Dilthey skarpt kritiserede. Hans tænkning er også blevet tolket som blot en forfinet tematisering og videreudvikling af den historistiske tradition inden for tysk historievitenskaber.² Min tolkningstese står også i modsætning hertil, da den udtrykker, at Dilthey ikke blot udbyggede og videreudviklede den historistiske tradition, men på centrale punkter var meget kritisk i sin vurdering af historismen, bl. a. fordi denne ikke ville beskæftige sig med vigtige historiefilosofiske problemer.

Det er almindeligt at betragte den sekulære historiefilosofi som et kendetegn ved europæisk tænkning i det 18. og 19. årh., mens historiefilosofiens forfald ofte placeres i slutningen af det 19. årh. Oplysningstidens traditionskritiske tænkning og dens stræben efter virkeliggørelsen af menneskets autonomi prægede på forskellig måde historiefilosofierne. I dette tidsrum, hvor man oplevede drastiske kriser og dybtgående forandringer, var det blevet et påtrængende problem at forstå, hvad udvikling og forandring egentlig var. Samtidig fordrede ideen om menneskets autonomi en klarlæggelse af, om og hvorledes mennesket kunne blive herre over den historiske udvikling. Det var bl. a. spørgsmål som disse, der blev behandlet af den historiefilosofiske tradition, og den var konfronteret med problemerne om at kombinere en retrospektiv analyse med et prognostisk perspektiv.³ Historiefilosofierne var – som så meget andet i samtiden – præget af dannelsesstanken. Måske kan man sige, at de var de mest prætentive formuleringer af denne idé, der forstod menneskelivet og historien som en proces, gennem hvilken forudsætningerne for menneskets sande eksistens blev bragt tilveje. Som et enkelt eksempel på den historiefilosofiske tænkemåde kan Kants forståelse af historiens gang nævnes. For Kant var historien en proces, hvor menneskene på grund af konsekvenserne af

¹ Et eksempel er O. Marquard, *Schwierigkeiten mit der Geschichtsphilosophie*, 1973.

² Et eksempel her er H.-G. Gadamer, *Wahrheit und Methode*, 3. udg., 1972.

³ Jf. J. Habermas, *Zwischen Philosophie und Wissenschaft: Marxismus als Kritik, Theorie und Praxis*, 4. udg., 1971, især s. 271 ff.

deres asociale handlinger langsomt, men sikkert tvinges til at lade fornuften råde og skabe et borgerligt og lovlydigt samfund samt en fredfyldt verden.⁴

Historiefilosofiernes umiddelbare kendetegn er, at de søger at bestemme historiens egentlige indhold, dens drivkræfter og formål ud fra filosofiske eller videnskabelige grundideer. Ofte spillede forventningerne til fremtiden ind, således at man søgte at blotlægge den logik og systematik, der måtte findes i historien, hvis man skulle være sikker på, at dens endemål blev virkeliggjort i fremtiden. Forskellene mellem historiefilosofierne er primært forskelle i bestemmelsen af historiens egentlige indhold og i forståelsen af udviklingens karakter, drivkræfter og endemål. Den historiefilosofiske tradition må forstås som en række storslåede og prætentiose forsøg på at formulere en historisk helhedserkendelse, men netop deres meget spekulative og skitse-mæssige karakter har gjort dem til et let bytte for skarpsindig og skeptisk kritik. Trods dette må det fremhæves, at de egentlig søgte at løse nogle væsentlige problemer. Historiefilosofierne kan forstås som alvorlige forsøg på at løse identitetsproblemet for mennesket eller grupper af mennesker gennem en artshistorisk helhedstolkning.⁵ Med dem skabtes nogle omfattende tolkningskemaer, med hvilke der kunne gives svar på spørgsmål som: hvem er vi?, hvorfra er vi kommet?, hvor skal vi hen?, hvad skal vi gøre?, hvad er meningen med menneskelivet, med historien? Opblomstringen i den historiefilosofiske tænk-måde i det 18. og 19. årh. har mange årsager, men skal i hvert fald ses i sammen-hæng med det fremadskridende opbrud fra de traditionelle kristne tolknings-ske-maer, hvorved behovet for nye løsninger af identitetsproblemet var blevet på-trængende. Ofte gjorde historiefilosofierne også krav på at kunne identificere de handlingsmønstre og sociale grupper/institutioner, gennem hvilke historiens egentlige indhold kunne fremmes eller virkeliggøres. Med en vis ret kan man vel sige, at historiefilosofierne fastholdt oplysningstidens pragmatiske historieskrivnings livsnære og praktiske sigte, men samtidig hævdede de afgørende præentions-niveauet.⁶ Den historiefilosofiske tradition søgte at gøre historien gennemskuelig og ofte med det formål at kunne være handlings-orienterende i samtiden. Sigtet med den sekulære historiefilosofi var således ofte, at erkendelsen af fortiden skulle være vejledende og formidle udformningen af fremtiden.

Det 19. årh. var også den periode, i hvilken den tyske historievidenskab for alvor blev opbygget og professionaliseret. Idag er det velkendt, at datidens historievidenskab på mange måder var dybt præget af den historiefilosofiske tænkning.⁷ Men sådan blev situationen ikke forstået i samtiden. For hvis man skal finde konstitue-rende fællestræk for den tyske faghistorie, der langt fra udgjorde en homogen tradition, må de bl. a. søges i den afvisning af historiefilosofien, der var et gen-

⁴ Jf. I. Kant, *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht*, Werke (Darmstadt), bd. 9, 1964, s. 33–50.

⁵ Jf. J. Habermas, *Über das Subjekt der Geschichte*, Kultur und Kritik, 1973, s. 391 ff.

⁶ Kontinuiteten overses i nogen grad af R. Kosselleck i *Historia Magistra Vitae. Über die Auflösung des Topos im Horizont neuzeitlich bewegter Geschichte*, H. Braun & M. Riedel (red.), *Natur und Geschichte. Karl Löwith zum 70. Geburtstag*, 1967, s. 196–219.

⁷ Jf. eksempelvis E. Rothacker, *Die Wirkung der Geschichtsphilosophie auf die neueren Geschichtswissenschaften*, *Rapports du XI Congrès International des Sciences Historiques*, bd. 1, 1960, s. 1 ff.

nemgående element i historikernes selvforståelse. Den blev formuleret klart i W. von Humboldts programmatisk og normdannende akademiforelæsning *Über die Aufgabe des Geschichtschreibers* fra 1821, hvor opgøret med de historiefilosofiske konstruktioner indtog en central plads, fordi de hævdedes at ødelægge en virkelig historisk erkendelse.⁸ Den ideologiske og metodiske afstand mellem historikere som L. von Ranke og G. G. Gervinus var meget markant, men de kunne være fælles om at følge Humboldt i afvisningen af historiefilosofien, når faghistorien skulle afgrænses.⁹ Mens Ranke skarpt kritiserede især Fichtes og Hegels historiefilosofiske grundkonceptioner, var J. G. Droysen direkte inspireret af Hegels forståelse af historiens dialektik og søgte at fastholde denne synsvinkel i sin forskning.¹⁰ Men når det drejede sig om klarlæggelsen af historieforskningens videnskabskarakter, dukkede afvisningen af historiefilosofien også op hos Droysen, der i 2. udg. af *Grundriss der Historik* fra 1875 var påpasselig med at betone, at hans lille grundbog ikke måtte forstås som en slags historiefilosofi.¹¹ Mest velkendt er måske J. Burckhardts indledende og af Schopenhauer inspirerede karakteristik af sine såkaldte *Weltgeschichtliche Betrachtungen*:

... wir geben vor allem keine Geschichtsphilosophie. Diese ist ein Kentaur, eine *contradictio in adjecto*; denn Geschichte, d. h. das Koordinieren ist Nichtphilosophie und Philosophie, d. h. das Subordinieren ist Nichtgeschichte.¹²

Bag historikernes opgør med den historiefilosofiske tradition lå ofte en ideologisk afstandtagen og altid en metodisk modstilling af videnskabelig forskning og filosofisk spekulation. Historiefilosofierne var ofte præget af oplysningstidens traditionskritiske holdning, hvorimod den modsatte holdning var fremherskende i den del af den historiske skole, der bestod af Ranke og hans elever. I forordet til sit første værk *Geschichten der romanischen und germanischen Völker* fra 1824 skrev Ranke de velkendte ord:

Man hat der Historie das Amt, die Vergangenheit zu richten, die Mitwelt zum Nutzen zukünftiger Jahre zu belehren, beigemessen: so hoher Ämter unterwindet sich gegenwärtiger Versuch nicht: er will bloss zeigen, wie es eigentlich gewesen.¹³

Ikke uden ironi formulerede Ranke på denne måde et videnskabeligt program og tog samtidig klart afstand fra kernepunkter i den pragmatiske og historiefilo-

⁸ Jf. W. von Humboldt, *Werke* (Darmstadt), bd. 1, 1960, s. 595 ff.

⁹ Jf. G. G. Gervinus, *Grundzüge der Historik*, 1837, s. 61 ff. Jf. også E. Kessel, *Rankes Idee der Universalhistorie*, *Beilagen, Historische Zeitschrift* 178: 1954, s. 290 ff. Det drejer sig om Ranke-manuskripter fra 1830'erne og 40'erne.

¹⁰ Jf. J. Rüsen, *Begriffene Geschichte. Genesis und Begründung der Geschichtstheorie* J. G. Droysens, 1969.

¹¹ Jf. J. G. Droysen, *Historik*, 1937, s. 320.

¹² J. Burckhardt, *Gesammelte Werke* (Darmstadt), bd. 4, 1956, s. 2. Det er et Burckhardt-manuskript, formentlig fra 1873.

¹³ L. von Ranke, *Sämtliche Werke*, bd. 33, 1885, s. VII.

sofiske tradition. Ranke-skolen, en af tysk faghistories mest betydningsfulde grupperinger, afviste at anskue historien ud fra en tagen for given fremskridtsidé og rettede i stedet opmærksomheden mod kontinuiteten, mangfoldigheden og individualiteten. Ideologisk var holdningen bevidst traditionsbevarende, og i politisk henseende skulle samtiden underordnes den organiske væksts autoritet.

Bag den fælles afvisning af historiefilosofien, der var et konstituerende element i faghistoriens videnskabelige selvforståelse, lå en stillingtagen til konflikten mellem empiri og spekulation, der var blevet et påtrængende problem i det videnskabelige milieu efter den idealistiske filosofis epoke.¹⁴ Faghistorikernes afstandtagen fra den spekulative eller konstruktive erkendelsesmåde, der dannede grundlaget for de historiefilosofiske systemer, betød ikke i første omgang en blank afvisning af erkendelsens syntetiske karakter, selvom der blev rejst tvivl om værdien af abstrakte og universelle begreber, når den historiske mangfoldighed skulle forstås. Den egentlige historistiske form for kendsgerningspositivisme blev først almindelig henimod slutningen af det 19. årh. Men i konfrontationen og konkurrencen med den historiefilosofiske tænkning blev empirien (kilderne) og den filologisk-kritiske metode de væsenskendetegn, der blev fremhævet, når historieforskningens videnskabelighed skulle klarlægges og forsvares. Historiefilosofierne blev forstået som aprioriske og uvidenskabelige konstruktioner, der var udtryk for en dogmatisk forudindtagethed, og de var desuden etablerede uden kritisk behandling af det empiriske kildemateriale. I modsætning hertil blev det de kildeskritiske og hermeneutiske problemer, der fremtrådte som de fremherskende temaer i de metodiske refleksioner inden for faghistorien.

Selvom tysk historievidenskab klart distancerede sig fra de historiefilosofiske systemer, betød det ikke, at det erkendelsesmæssige præventionsniveau i første omgang blev væsentligt sænket. Ønsket om en historisk helhedserkendelse bestod fortsat, og et universalhistorisk perspektiv blev på forskellig vis fastholdt i den faghistoriske tradition. Men i denne sammenhæng dukker det alvorlige metodiske problem op, som Gadamer har kaldt historismens forlegenhed i forholdet til universalhistorien.¹⁵ På grund af modsætningsforholdet til historiefilosofien havde faghistorien opbygget sin videnskabelige metodelære på grundlag af en filologisk-hermeneutisk teori. Men kan man med hermeneutiske redskaber behandle det egentlige historiske, altså den historiske sammenhæng, begivenhedernes samspil og virkninger? Kun under forudsætning af, at historien forstås som en slags tekst, kan hermeneutisk metode være adækvat som historieforskningens egentlige metodelære. I det mindste er dette en problematisk forudsætning og betegner i hvert fald en implicit apriorisk forudindtagethed i forståelsen af historien.

I metodisk henseende stod tysk historievidenskab således de fakto over for alvorlige og fundamentale problemer. Jeg ønsker ikke at hævde, at de fleste af samtidens historikere havde erkendt dem. Nogle havde; det gælder f. eks. Droy-

¹⁴ Jf. E. Rothacker, *Einleitung in die Geisteswissenschaften*, 2. udg., 1930. Det delvis samme problemkompleks er i de senere år blevet behandlet under betegnelsen: forholdet mellem kategori/teori og empiri.

¹⁵ Jf. Gadamer, *anf. skr.*, s. 185 ff.

sen, der var meget optaget af problemerne om historieforskningens metodologi og videnskabskarakter samt spørgsmålet om historievidenskabens praktiske betydning. Men hvis Droysens samtidsforståelse er nogenlunde korrekt, manglede hans fagfæller både en erkendelse af og interesse for disse problemer. I første bind af *Jahresbericht der Geschichtswissenschaft* fra 1878 publicerede han en forskningsoversigt over den nyeste historiefilosofiske litteratur. Indledningen til den var følgende:

In den Kreisen derer, die in den historischen Studien ihren Beruf sehen, sind, wie es scheint, die Fragen nach dem Wesen ihrer Wissenschaft, nach ihrer Theorie und ihren Methoden, nach ihrem Verhältnis zu anderen Gebieten menschlicher Erkenntnis, wenig beliebt. Vielleicht weil sie dem einen für unerheblich, dem andern für seitabliegend gelten, dem dritten es genügend erscheint, aus der eigenen wissenschaftlichen und Lebenserfahrung die für ihn endgültigen Anschauungen gewonnen zu haben.

Und wenn die Meinung ausgesprochen würde, dass die Fülle und die Ergebnisse unserer historischen Forschungen, ihr sicheres und nach allen Richtungen hin rüstiges Fortschreiten, den Beweis dafür geben, dass sie auch ohne systematische Begründung ihres Verfahrens, ohne sichere Umgrenzung ihres Gebietes das Ihrige leisten können, so würde es verwegen sein, das Gegenteil erweisen zu wollen.¹⁶

Droysen var ikke selv overbevist og gav iøvrigt udtryk for sin frustration over, at det hovedsageligt var ikke-historikere, der beskæftigede sig med historievidenskabens fundamentale problemer.

Da Droysens forskningsoversigt blev publiceret i 1878, var Dilthey filosofiprofessor ved universitetet i Breslau. Netop omkring dette tidspunkt havde han mange indgående diskussioner med sin adelige ven Paul Yorck von Wartenburg, en sønnesøn af feltmarskal von Wartenburg, hvis biografi Droysen havde skrevet, og da indehaver af godset Klein-Oels, der lå i Breslaus nærhed. Et centralt tema i deres samtaler var Diltheys idé om en kritik af den historiske fornuft. I denne kritik ville han bl. a. søge at løse de problemer, hvis påtrængende karakter Droysen havde fremhævet.

Udtrykket »Kritik der historischen Vernunft« benyttes af Dilthey selv, men er ikke titlen på et af hans mange skrifter. Når det ikke direkte indgik i en titel, skyldes det formentlig, at det i samtiden ville have virket som om han placerede sig selv på niveau med Kant, grundlæggeren af den kritiske filosofi. Der er dog ingen tvivl om, at Dilthey selv forstod sit arbejde som en kritisk videreudvikling og omformning af grundkonceptionen i Kants tænkning. Denne selvforståelse udtrykkes allerede i den 25. årige Diltheys dagbogsoptegnelser,¹⁷ og fra da af vendte han atter og atter tilbage til ideen om en kritik af den historiske fornuft. Dette udtryk benyttes i det følgende som en sammenfattende betegnelse for et centralt tema og

¹⁶ J. G. Droysen, *Philosophie der Geschichte, Texte zur Geschichtstheorie*, 1972, s. 66.

¹⁷ Jf. C. Misch (red.), *Der junge Dilthey*, 1933, s. 79 ff.

projekt, på hvilket han arbejdede størstedelen af sit liv, men som han aldrig fik afsluttet. Sigtet med projektet var en klarlæggelse og begrundelse af forudsætningerne for menneskets evne til at forstå sig selv samt det samfund og den historie, det havde skabt.¹⁸ Eller sagt på en anden måde: kritikken af den historiske fornuft skulle bidrage til at gøre mennesket, samfundet og historien gennemskuelig. Baggrunden for, at Dilthey helligede sig dette projekt, må fremhæves, da dette arbejde ikke primært var styret af en fascination af nogle videnskabsfilosofiske problemer. Deres løsning blev kun forstået som et middel til et overordnet mål. Den egentlige motivation må søges i en markant krisebevidsthed hos ham.¹⁹ I begyndelsen af *Einleitung in die Geisteswissenschaften* (1883) beskrives baggrunden på følgende måde:

Die Gesellschaft ist einem grossen Maschinenbetrieb vergleichbar, welcher durch die Dienste unzähliger Personen in Gang erhalten wird: der mit der isolierten Technik seines Einzelberufs innerhalb ihrer Ausgerüstete ist, wie vortrefflich er auch diese Technik inne habe, in der Lage eines Arbeiters, der ein Leben hindurch an einem einzelnen Punkte dieses Betriebs beschäftigt ist, ohne die Kräfte zu kennen, welche ihn in Bewegung setzen, ja ohne von den anderen Teilen dieses Betriebs und ihrem Zusammenwirken zu dem Zweck des Ganzen eine Vorstellung zu haben. Er ist ein dienendes Werkzeug der Gesellschaft, nicht ihr bewusst mitgestaltendes Organ. . . . Die Erkenntnis der Kräfte, welche in der Gesellschaft walten, der Ursachen, welche ihre Erschütterungen hervorgebracht haben, der Hilfsmittel eines gesunden Fortschritts, die in ihr vorhanden sind, ist zu einer Lebensfrage für unsere Zivilisation geworden.²⁰

Født som præstesøn 1833 i Nassau og uddannet især i Berlin havde Dilthey oplevet den tiltagende erosion af de traditionelle strukturer og normer i forbindelse med fremkomsten af den konfliktprægede industrielle civilisation. Krisebevidsthed og en følelse af fremmedgjorthed i det moderne fragmenterede samfund var ikke noget særegent for Dilthey, men prægede mange intellektuelles produktion i denne periode; f. eks. spillede krisebevidstheden en afgørende rolle i Burckhardts historieforskning og fremmedgørelsestemaet var fremherskende i samtidens samfundsvidenskabelige tænkning. Dilthey adskilte sig dog fra sine samtidige ved den måde, han søgte at finde midler til en overvindelse af krisen.

Da Heidelberghistorikeren F. C. Schlosser – i samtiden opfattet som Rankes store modpol – døde i 1861, var det Dilthey, der skrev nekrologen i *Preussische Jahrbücher*. Heri pegede han på Kants filosofi som den afgørende inspiration bag Schlossers historiesyn. Som det epokegørende og samtidsrelevante i Kants historiefilosofi og Schlossers universalhistorie fremhævede han ideen om studiet af den historiske udvikling som kilden til en moralsk og praktisk livsanskuelse.²¹ Proble-

¹⁸ Jf. GS I, (1883), s. 116.

¹⁹ Jf. M. Riedel, *Einleitung*, W. Dilthey, *Der Aufbau der geschichtlichen Welt*, (Suhrkampudg.), 1970, s. 12–26.

²⁰ GS I, s. 3–4.

²¹ GS XI, (1862), s. 139 ff.

merne om mål og normer for menneskelig handlen var ligeledes emnet for Diltheys etik-disputats fra 1864,²² og hans projekt om en kritik af den historiske fornuft var på mange måder en videreførelse af arbejdet inden for dette interessefelt. Når han især rettede opmærksomheden mod humanvidenskaberne (Geisteswissenschaften), var det begrundet i den opfattelse, at samtidens krise var af social-politisk karakter og følgelig måtte humanvidenskaberne være de centrale, hvis krisens årsager skulle erkendes og midlerne til dens løsning findes. Termen 'Geisteswissenschaft' har senere fået et lidt verdensfjernt præg. Derfor må det nævnes, at førend Dilthey gik over til at bruge denne term blev de samme videnskaber benævnt de moralsk-politiske videnskaber eller videnskaberne om det handlende menneske. Den senere tolkning af hans arbejde som primært værende åndshistorie og videnskabsfilosofi, ville have forbavset ham, da han selv forstod det som et bidrag til en livsnær, fremtidsrettet og praktisk filosofi. Denne selvforståelse kommer eksempelvis til udtryk i hans forelæsninger over etik fra 1890.

Jede wahre Philosophie muss aus ihren theoretischen Erkenntnissen Prinzipien der Lebensführung des Einzelnen und der Leitung der Gesellschaft ableiten. . . . Die aus der Naturwissenschaft abgeleiteten Folgerungen, die Verwerfung der christlichen Moral von dort aus, die so bedingte Zersetzung der bisher geltenden sittlichen Vorstellungen in der europäischen Literatur und eine soziale Bewegung, welche von diesen veränderten Ansichten aus die Auflösung der bisherigen Grundlagen der Gesellschaft und eine Neuordnung im Interesse der arbeitenden Klasse anstrebt, haben der Philosophie zur Aufgabe gemacht, Prinzipien zu entwickeln, welche nicht bloss die Lebensführung der Einzelnen leiten können, sondern auch Entscheidungen über die Hauptfragen des gesellschaftlichen Lebens herbeizuführen vermögen. Die gegenwärtige Ethik muss eine Sozialethik sein.²³

For Dilthey var forudsætningen for menneskers frie, bevidste og fornuftige kontrol over deres eget liv og fælles historie, at den historisk-socialt virkelighed blev gjort mere gennemskuelig. Skulle dette opnås, var der et markant behov for en historisk helhedserkendelse, en forståelse af de rekurrense mønstre (love) i menneske- og samfundslivet samt en klarlæggelse af forholdet mellem det faktuelle (er) og det normativt-ideale (bør). Hvis arbejdet med omformningen af samfundets ydre strukturer skulle blive en varig kilde til en bedre tilværelse, måtte det – hævdede han – modsvares af en udvikling på det indre plan, altså af værdi-, norm- og mentalitetsændringer. Han var overbevist om humanvidenskabernes muligheder som handlings-orienterende discipliner, men stod konfronteret med det afgørende problem om samtidens humanvidenskabelige erkendelse var adækvat og holdbar. Ved tiltrædelsen af sit første professorat i Basel 1867, hvor han et år var Burckhardts kollega, konkluderede han således:

Die [Aufgabe] ist uns klar vorgezeichnet: Kants kritischen Weg zu verfolgen, eine Erfahrungswissenschaft des menschlichen Geistes im Zusammenwirken

²² GS VI, s. 1-55.

²³ GS X, s. 13.

mit den Forschern anderer Gebiete zu begründen; es gilt, die Gesetze, welche die gesellschaftlichen, intellektuellen, moralischen Erscheinungen beherrschen, zu erkennen. Diese Erkenntnis der Gesetze ist die Quelle aller Macht des Menschen auch gegenüber den geistigen Erscheinungen. Wenn der Zweck des Menschen Handeln ist: so wird die Philosophie für das handelnde Leben in seinen verschiedenen grossen Richtungen, in Gesellschaft, sittlicher Wechselwirkung, Erziehung und Recht nur *soweit* wahrhaft fruchtbare Vorbedingungen gewähren können, soweit sie das *Innere* des Menschen aufschliesst, soweit sie lehrt, anstatt mit keck versuchender Hand plötzlich in die innere Entwicklung des Menschen einzugreifen, welche uns heilig sein soll, in der moralischen Welt tätig zu sein nach klarer Erkenntnis ihres grossen gesetzlichen Zusammenhanges.²⁴

Dette grundsynspunkt lå bag Diltheys arbejde med en kritik af den historiske fornuft og udgør den relevante baggrund for forståelsen af hans stillingtagen til samtidens historievitenskaber og historiefilosofi.

Gennem sin uddannelse havde Dilthey fået en grundig førstehåndsviden om historievitenskaberens praktiske og teoretiske problemer samt de dominerende forskningstraditioner. Da han opgav ideen om en præstegering og besluttede sig for en akademisk karriere, var hans første studiefelt kirke- og religionshistorien; et af samtidens meget konfliktprægede felter, hvor især den såkaldte Tübingenskole med F. C. Baur og D. Fr. Strauss var igang med en radikal omformning af synet på den kristne tradition. I Berlin deltog han i Rankes berømte historiske seminar og gik til Boeckhs forelæsninger over filologiens teori og metode. Indgående anmeldelser af samtidens indflydelsesrige historiske værker af Macaulay og Buckle, von Sybel og Häusser samt af Burckhardts renæssanceværk hører til hans tidligste produktion. Som udgiver af Schleiermachers breve og i forbindelse med arbejdet på *Leben Schleiermachers* (1867/70) havde han på sin krop følt historikernes almindelige arbejdsvilkår og tilegnet sig deres værktøj.²⁵

Af samtidens faghistoriske traditioner anså Dilthey den historiske skole i bred forstand for den mest frugtbare og betydningsfulde. Bag hans vurdering lå den opfattelse, at denne skole mest afgørende havde bidraget til historievitenskaberens frigørelse fra metafysikkens overherredømme over den videnskabelige forskning og heri lå også begrundelsen for, at han selv præsenterede *Einleitung in die Geisteswissenschaften* som en kritisk videreudvikling af denne tradition. Bortset fra den erfaringsvidenskabelige grundholdning var det især den historiske skoles forståelse af organisk-historisk vækst samt dens sans for det individuelle, som han betragtede som betydningsfulde videnskabelige landvindinger. Men selvom hans fundamentale holdning således var yderst positiv, havde Dilthey samtidig blik for manglerne og svaghederne ved den historiske skole. Kun tre punkter i hans kritiske distancering skal dog fremhæves her.

²⁴ GS V, s. 27.

²⁵ I Wilhelm Dilthey som hermeneutisk historiker, *Studier i historisk metode* 12:1977, har jeg skitseret sammenhængen mellem tematikken i hans historieforskning og hans metodisk-teoretiske refleksioner.

Den historiske skole manglede ifølge Dilthey et erkendelsesteoretisk og videnskabsfilosofisk fundament, der kunne begrunde og legitimere dens frugtbare forskningspraksis. Denne tradition var følgelig ude af stand til at opstille et effektivt forsvar mod den teoribevidste positivismes fremtrængen inden for samtidens historievitenskaber eller hindre direkte tilbagefald til en form for metafysisk tænkning. En konsekvens af det manglende teoretiske grundlag var også, at den historiske skole ikke kunne etablere en forklarende metode og derfor hang fast i en deskriptiv forståelse af de historiske fænomener. Dette prægede tillige dens historiske helhedserkendelse, der kun var en kunstnerisk udformet helhed, hvor man så bort fra det dagligdags og rekurrense og kun rettede opmærksomheden mod det heroiske og særegne. En kunstnerisk udformet historieskrivning opfyldte – mente Dilthey – et varigt behov hos mennesket, men den kunne ikke være et virkeligt alternativ til en historisk helhedserkendelse på videnskabeligt grundlag.²⁶

Et andet centralt kritikpunkt vedrørte den historiske skoles afvisende holdning til abstrakt tænkning. I dens opgør med den idealistiske spekulation og den abstrakte naturretstænkning havde den enten direkte afvist eller indtaget en skeptisk holdning til den abstrakte erkendelses værdi og gyldighed i forbindelse med historisk forskning.²⁷ Grundlaget for denne opposition var efter Diltheys mening fejlagtigt og skyldtes manglende indsigt i erkendelsesprocesserne. I klar modsætning til den historiske skole hævdede han, at erkendelse af det almene og rekurrense var en forudsætning for og en formidler af historisk erkendelse af det individuelle. Med en tese om saglig forforståelse søgte Dilthey at indtage et slags mellemstandpunkt i konflikten mellem empiri og spekulation. Denne tese var bl. a. baseret på en indsigt i et generelt mønster i historieforskningens faktiske udvikling.

Alles Verstehen ist begrenzt. Wenn Ranke einmal ausspricht, er möchte sein Selbst auslöschen und die Dinge einfach so sehen wie sie gewesen sind, so dürfte man mit demselben Rechte sagen, nur in der Region, in welcher unser Selbst im höchsten Grade zu selbständiger Tätigkeit ausgebildet sei, verstehe es das Vergangene. So verstand Macchiavelli die Geschichte politischer Wechselfälle und Intriguen, Niebuhr die Ausbildung des römischen Staates, Clausewitz die Natur grosser Militairs und militairischer Operationen, Schleiermacher die Bruchstücke und ungeordneten Werke der alten griechischen Denker [Plato], La Place und [A. von] Humboldt den Fortschritt naturwissenschaftlicher Einsichten. Gründliche Kenntnis irgend eines Zweiges von Tatsachen und ausgebildete Übung in seiner Auffassung bilden die Bedingung für das wirkliche Verstehen seiner Geschichte. Was blosser Technik der Behandlung von Quellen, seien es Schriftsteller oder Archive, herausklaubt, wirft der divinatorische Blick des von der Sache Erfüllten in sein Nichts zurück.²⁸

²⁶ GS I, (1883), s. xv f., 27 f. og 90 ff.

²⁷ I Rankes »Politisches Gespräch« (1836) findes den mest radikale afvisning: »Ohne Sprung, ohne neuen Anfang kann man aus dem Allgemeinen gar nicht in das Besondere gelangen. . . . Aus dem Besonderen kannst du wohl bedachtsam und kühn zu dem Allgemeinen aufsteigen; aus der allgemeinen Theorie gibt es keinen Weg zur Anschauung des Besonderen«, Die grossen Mächte/Politisches Gespräch, 1963, s. 57.

²⁸ W. Dilthey, Über die Einbildungskraft der Dichter, Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft 10:1878, s. 45 f.

Det tredje hovedpunkt drejede sig om den historiske skoles erkendelsesideal og holdning til samtiden. Som nævnt stod den ofte i et polariseret forhold til den pragmatisk orienterede historieskrivning, og Ranke var nærmest talsmand for et religiøst-kontemplativt erkendelsesideal. Dens magtesløshed med hensyn til en fornuftig udformning af fremtiden var erkendt af Dilthey, der selv ønskede at fastholde dele af arven fra oplysningstiden. I 1887 formuleredes dette opgør således:

Es ist die tiefste Frage, die an alles geschichtliche Leben überhaupt zu richten ist, um die es sich hier handelt. Die Pädagogik so gut als die Ethik, die Ästhetik so gut als die Logik suchen Prinzipien oder Normen, welche das Leben in ausreichender Weise zu regeln imstande seien; sie wollen sie aus den Tatsachen, die sich durch die Geschichte der Menschheit erstrecken, ableiten. . . . Die Betrachtungsweise der historischen Schule, welche nur beschreiben wollte und die verstandesmäßige Leitung durch wissenschaftliche Prinzipien ausschloss, ist damit für uns abgetan. Glücklicherweise! Denn das Leben verlangt gebieterisch eine Leitung durch den Gedanken; kann eine solche auf metaphysischem Wege nicht hergestellt werden, so sucht es einen anderen festen Punkt.²⁹

Selvom Dilthey forstod sig selv som stående i den historistiske tradition og ønskede at fastholde dens erfaringsvidenskabelige holdning og en række af dens centrale indsigter, mente han ikke, at denne tradition – således som den forefandtes – på afgørende vis kunne bidrage til løsning af den krise, den vestlige civilisation stod midt i. Han var også klar over, at dele af den historiefilosofiske tradition gjorde krav på at besidde en helhedserkendelse, der kunne være handlingsorienterende med hensyn til udformningen af fremtiden.

Diltheys stillingtagen til historiefilosofien omfattede både den idealistiske og den positivistiske, men sidstnævnte – f. eks. Comtes – benævntes sociologi hos Dilthey. I *Einleitung* behandlede historiefilosofierne på det sted i værket, hvor han var kommet frem til det overordnede problem: gives der en erkendelse af den historisk-socialt verden som helhed? Problemet om en totalitetserkendelse var således fastholdt. Det specielle ved historiefilosofierne var, at deres helhedserkendelse søgte at klarlægge sammenhængen mellem det faktuelle, det rekurrense og det normative. At der i den givne situation var behov for en sådan helhedserkendelse, accepterede Dilthey, men således som den forefandtes i den historiefilosofiske tradition, måtte han afvise den. Kun to hovedpunkter i hans kritik af historiefilosofierne skal fremhæves her. Det første vedrører den i historiefilosofierne anvendte metode. Om dette skrev han eksempelvis:

. . . die soziologischen und geschichtsphilosophischen Theorien . . ., welche in der Darstellung des Singularen einen blossen Rohstoff für ihre Abstraktionen erblicken, [sind falsch]. Dieser Aberglaube, welcher die Arbeiten der Geschichtsschreiber einem geheimnisvollen Prozess unterwirft, um den bei ihnen vorgefundenen Stoff des Singularen alchimistisch in das lautere Gold der Abstraktion zu verwandeln und die Geschichte zu zwingen, ihr letztes Geheimnis

²⁹ GS VI, s. 189.

zu verraten, ist genau so abenteuerlich, als je der Traum eines alchemistischen Naturphilosophen war, welcher das grosse Wort der Natur ihr zu entlocken gedachte.³⁰

De historiefilosofiske abstraktioner måtte på Dilthey, der kendte historieforskningens opblomstring og rigdom, virke som en tarvelig erstatning for virkelig historisk erkendelse. Dog afviste han ikke hermed en historiefilosofisk forskning som sådan, men opstillede en fordring om, at en sådan forskning – ligesom den faghistoriske – måtte baseres på hårdt og metodisk arbejde med det empiriske kilde-materiale og omdøbte den samtidig til historisk forskning med et filosofisk sigte.³¹ Hans metodiske kritik blev udbygget med en mere principiel afvisning, fordi de eksisterende historiefilosofier egentlig var en form for metafysik. Al metafysisk tænkning var ifølge Dilthey en form for mental projektion, og hans metafysikkritik havde her lighedspunkter med venstrehegelianernes.³² I *Einleitung* findes indsigten i den senere omdiskuterede sammenhæng mellem den kristne historieteologi og samtidens historiefilosofiske systemer, der gennem en formel eller endemålsforestilling ville uddrage kvintessensen af den historiske udvikling. Om dette hævdede han følgende:

Und jede Formel, welche Hegel, Schleiermacher oder Comte aufgestellt haben, das Gesetz der Geschichte auszudrücken, gehört diesem natürlichen Denken an, das überall der Analysis vorausgeht und eben – Metaphysik ist. Diese anspruchsvollen Allegemeinbegriffe der Philosophie der Geschichte sind nichts als die notiones universales, welche Spinoza so meisterhaft in ihrem natürlichen Ursprung und ihrer verhängnisvollen Wirkung auf das wissenschaftliche Denken geschildert hat. . . . Und wie zu weite Definitionen als Sätze wahr sind und nur als Definitionen falsch, so pflegt auch das, was in dem faltigen Gewand dieser Formeln sich birgt, nicht unrichtig zu sein, nur ein ärmlicher und unzureichender Ausdruck der machtvollen Wirklichkeit, deren Gehalt auszudrücken es beansprucht.³³

Diltheys afvisning af historiefilosofierne på grund af deres spekulative og uvidenskabelige karakter lå helt på linie med den historiske skole. En sådan metafysisk fremgangsmåde stod i klar modsætning til samtidens videnskabelige selvforståelse, hvori empiri, kritisk analyse og metodisk præcision udgjorde kerneelementerne. Men modsat den historiske skole fandt Dilthey meget positivt i den historiefilosofiske tradition og ville fastholde centrale historiefilosofiske ideer som hypoteser med en heuristisk værdi. Som vigtigt og perspektivrigt fremhævede han også denne traditions forsøg på at kombinere forskellige videnskaber i udforskningen af historien, altså skabelsen af en modbevægelse i forhold til den igangværende differentierings-

³⁰ GS I, (1883), s. 91 f.

³¹ Jf. sst., s. 92.

³² Jf. M. Riedel, Wilhelm Dilthey und das Problem der Metaphysik, Philosophisches Jahrbuch 76:1969, s. 332–48.

³³ GS I, (1883), s. 96.

proces. Der var således langt fra tale om en blank afvisning af den historiefilosofiske tænkemåde. Og generelt kunne han gøre sig til talsmand for følgende synspunkt:

Gibt es etwas, was als Wahrheitskern hinter der Hoffnung einer Philosophie der Geschichte verborgen ist, dann ist es dieses: geschichtliche Forschung auf dem Grunde einer möglichst umfassenden Beherrschung der Einzelwissenschaften des Geistes. Wie Physik und Chemie die Hilfsmittel des Studiums des organischen Lebens sind, so Anthropologie, Rechtswissenschaft, Staatswissenschaften die Hilfsmittel des Studiums des Verlaufs der Geschichte.³⁴

Den afgørende forskel mellem Diltheys og den historiske skoles stillingtagen til den historiefilosofiske tradition var dog, at han ønskede at fastholde en central historiefilosofisk problemstilling, nemlig at skabe et grundlag for en handlingsvejledning med hensyn til udformningen af fremtiden gennem en historisk helhedserkendelse. Sammenfattende kan man sige, at Diltheys analyse af den mest dominerende tradition inden for tysk historievitenskabelig havde klarlagt, at denne var empirisk og videnskabelig, men at den form for helhedserkendelse, den producerede, hverken kunne eller ville være handlings-orienterende. Hans analyse af historiefilosofierne viste, at de nok gjorde krav på at være en handlings-orienterende helhedserkendelse, men var baseret på en metafysisk, altså før-videnskabelig tænkemåde og derfor måtte afvises. I sin kritik af den historiske fornuft stod Dilthey følgelig over for opgaven: at overvinde modsætningen mellem empirisk-videnskabelig historieforskning og spekulativ-videnskabelig historiefilosofi.

Dilthey var konfronteret med følgende centrale problem: hvorledes var det muligt at opnå en totalitetserkendelse af den historisk-socialt virkelige verden, der kunne danne grundlag for en fornuftig udformning af fremtiden, når på den ene side metafysisk spekulation skulle afvises og på den anden specialiseringen og differentieringen af de empiriske humanvidenskaber skulle accepteres? Afvisningen af den hidtidige historiefilosofi som metafysik betød, at en helhedserkendelse ikke længere kunne opnås ved et hurtigt snuptag eller gennem et sæt af nok så geniale indsigter. Accepten af humanvidenskabernes differentiering og empiriske karakter medførte, at der egentlig kun var en vej frem, nemlig skabelsen af et interdisciplinært samarbejde.³⁵ Dette var også en konsekvens af Diltheys indsigt i, at saglig viden (forståelse) udgjorde forudsætningen for en virkelig videnskabelig erkendelse af historiske forhold. Generelt betød dette, at historikere havde behov for en almen og systematisk viden om de handlings- og interaktionsmønstre, gennem hvilke historien skabes. Hans afvisning af en mere eller mindre spekulativ antropologi og historiefilosofi havde til følge, at en sådan viden måtte hentes fra samtidens systematiske humanvidenskaber. Men for Dilthey betød det ikke, at enhver af disse uden videre kunne udnyttes i historieforskningen. Selvfølgelig var dette afhængigt

³⁴ Sst., s. 94.

³⁵ Diltheys arbejde med den interdisciplinære problematik er fremhævet i M. Lamb, *Wilhelm Dilthey's critique of historical reason and Bernard Lonergan's meta-methodology*, P. McShane (red.), *Language Truth and Meaning*, 1972, s. 115-66.

af grundopfattelsen i og kvaliteten af de eksisterende systematiske humanvidenskaber. I afhandlingen *Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychologie* (1894) skrev han eksempelvis:

Die Geschichtschreibung von Grote, Buckle und Taine entstand unter dem Eindruck, dass die Verwertung der Lebenserfahrung für das tiefere Verständnis der ursächlich historischen Zusammenhänge nicht ausreichte: vielmehr schien es diesen Forschern, dass die grossen Fortschritte der Psychologie, auf welche zumal in England und Frankreich alle Augen gerichtet waren, auch zur Anwendung auf die Geschichte gelangen müssten. Aber gerade diese Werke bewiesen nun, dass die Objektivität des Historikers besser gewahrt bleibt, wenn er sich seinem Gefühl des Lebens überlässt, als wenn er die einseitigen Theorien des erklärenden Psychologen verwerten will. Und zugleich war doch in dem Streben dieser Historiker eine grosse Tendenz, welche dann auch die ausserordentliche Wirkung ihrer Arbeiten zur Folge hatte. Gelänge es, eine objektive, das ganze Seelenleben umfassende zuverlässige Psychologie herbeizuführen, so würde eine solche, zusammen mit den Erfahrungswissenschaften von den Systemen der Kultur und von der Organisation der Gesellschaft, dem Streben des philosophischen Geschichtschreibers nach tieferem Kausalzusammenhang der Historie die Grundlage geben.³⁶

For Dilthey fordrede det interdisciplinære samarbejde, som historieforskningen var afhængig af, således tillige en re-orientering af samtidens systematiske humanvidenskaber. Konsekvensen af denne indsigt var selvfølgelig, at den historiske erkendelse principielt gøres afhængig af såvel udviklingen i som udnyttelsen af de systematiske humanvidenskaber. Denne konsekvens drog han da også, og det var baggrunden for titlen på hans store akademifhandling *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften* fra 1910. Dog var interdisciplinært samarbejde ikke uden videre muligt. Mange forskellige forudsætninger skulle være opfyldt, førend det konkret kunne finde sted. Eksempelvis forudsatte det, at forskerne såvel som enkeltdisciplinerne klart erkendte deres rolle og plads inden for helheden. En interdisciplinær udforskning af den historisk-sociale verden krævede således en radikal horisontudvidelse hos udøverne af enkeltdisciplinerne, da de i det mindste måtte besidde en viden om de andre humanvidenskaber og forholdet mellem dem. Manglede en sådan viden, ville den tendens let fremmes, at enkeltdisciplinernes karakteristika og erkendelsesmåde blev absolutiseret. Dette var efter Diltheys mening netop tilfældet med den historiske skole, når dens tilhængere stillede sig afvisende til den abstrakte og systematiske erkendelse. Tendensen til en absolutisering af enkeltvidenskabernes sagområde, synsvinkler og metoder kunne undgås, såfremt humanvidenskaberne blev differentieret og organiseret som en helhed samt deres forhold til naturvidenskaberne klarlagt. Ud fra Diltheys betragtning eksisterede der en differentiering i samtiden, men en virkelig helhedsorganisation manglede.³⁷ Her dukker et afgørende problem op. Hvilken disciplin kunne klarlægge forholdet og sammenhængen mellem de eksisterende humanvidenskaber?

³⁶ GS V, s. 191 f.

³⁷ GS I, (1883), s. 27 f. og 48 f.

Den klassiske idealistiske filosofi fra begyndelsen af det 19. årh. havde formuleret nogle omfattende filosofiske systemer, der søgte at indoptage og underordne alle fænomener under den filosofiske erkendelse. Det mest storslåede eksempel herpå er Hegels filosofiske system. Med en vis ret kan man hævde, at taget efter pålydende havde denne form for systemfilosofi overflødiggjort den empirisk-videnskabelige erkendelse. Med sammenbruddet af den idealistiske filosofi opstod følgende problem: hvilken opgave skulle filosofien nu have? Hvad var dens emneområde? I denne situation greb Dilthey tilbage til filosofiens selvforståelse forud for den idealistiske systemfilosofi, tilbage til Kant. Filosofien skulle være videnskaberens videnskab, en videnskabslære, der blotlagde grundlaget for og sammenhængen mellem de forskellige erfaringsvidenskaber. Det var med denne forståelse af filosofiens opgave, at han tiltrådte sit første professorat.³⁸ Og i 1887, da han blev optaget i det preussiske videnskabsakademi, formulerede han sin forståelse af filosofiens opgave på følgende måde:

Dieser Tag, der dem grossen Leibniz gewidmet ist, legt die Erwägung nahe, wie viel der Akademie im Sinne ihres Stifters die Philosophie sein kann. Soll sich diese Körperschaft als lebendige Einheit der Wissenschaften fühlen und behaupten, dann muss der Gedanke des Wissens ihre Seele sein. Er muss die zersplitterten Einzelarbeiten durch das Bewusstsein von Grund und Zusammenhang der Erkenntnis verknüpfen. Er muss diese Genossenschaft mit der Gewissheit erfüllen, dass der Wechsel der Generationen und die Vielheit der Einzelwissenschaften an einer fortschreitenden Erkenntnis des Wirklichen weben und wirken. Darin allein hat diese Akademie den Rechtsgrund ihrer Existenz. Dieser philosophische Glaube belebt und lässt wachsen wie das Sonnenlicht. Der Skeptizismus der resignierten Spezialisten liesse uns mitten in der Fülle der Einzelergebnisse verarmen.³⁹

Det var ud fra denne forståelse af filosofiens opgave, at Dilthey behandlede humanvidenskabernes grundlag og historie. Hans kritik af den historiske fornuft var et forsøg på at skabe et erkendelsesteoretisk fundament for og en videnskabsfilosofisk differentiering og organisering af humanvidenskaberne. Denne form for filosofisk analyse blev da også kaldt »Selbstbesinnung«; det vil sige at mennesket skulle erkende, hvad det er og gør. I sammenhæng med videnskaberne betød dette en klarlæggelse af de rekurrente mønstre i videnskabeligt arbejde, dets sigte, grundlag og metoder samt dets historiske karakter. Videnskabernes dynamiske og udviklende aspekter skulle også identificeres samt deres rolle i og afhængighed af en konkret historisk sammenhæng. Denne opfattelse implicerede, at Dilthey – i modsætning til Kants rene fornuft – arbejdede med en historisk fornuft. I 1880 præsenterede han denne modsætning således:

Das apriori Kants ist starr und tot; aber die wirklichen Bedingungen des Bewusstseins, wie ich sie begreife, sind lebendiger geschichtlicher Prozess, sind

³⁸ GS V, (1867), s. 12.

³⁹ GS V, s. 10.

Entwicklung, sie haben ihre Geschichte, und der Verlauf dieser Geschichte ist Anpassung an die immer genauer induktiv erkannte Mannigfaltigkeit der Erfahrungen. Das Leben der Geschichte hat auch die scheinbar starren Bedingungen, unter denen wir denken, in seinem mächtig hervorbringenden und gestaltenden Flusse herausgetrieben.⁴⁰

I Diltseys organisering af humanvidenskaberne havde de systematiske som deres opgave at behandle det rekurrente og typiske i den historiske virkelighed. Hans delvis positive holdning til den historiefilosofiske tradition var bl.a. begrundet i, at man i denne havde indset, at hvis den historiske mangfoldighed skulle forstås, måtte de historieskabende aktiviteter opsøges og analyseres. Dilthey forstod historien som produktet af menneskers virke, og psykologien og antropologien måtte følgelig være så omfattende og differentierede, at de mest forskelligartede dimensioner af menneskers historiske aktiviteter kunne forstås ved deres hjælp. Selv arbejdede han med opbygningen af en antropologi, der forstod mennesket som et historisk og socialt væsen, hvis handlinger og tankeverden var et produkt af et komplekst samspil mellem erkendelse, følelse og vilje. Som en delvis elev af den historiske skole interesserede Dilthey sig også for individualiseringsprocessen og forsøgte i afhandlingen *Beiträge zum Studium der Individualität* (1895) at videnskabeliggøre udforskningen og forståelsen af det individuelle. Hos Dilthey var psykologien og antropologien grundlaget for de øvrige systematiske humanvidenskaber, der udforskede det rekurrente i menneskers sociale interaktionsmønstre, altså de forskellige kollektive dimensioner. Historievidenskaben indgik ikke i denne systematik, da den behandlede de samme fænomener ud fra en anden synsvinkel. Historieforskningen blev vel nærmest forstået som en slags integrativ videnskab, der ved hjælp af de systematiske videnskaber skulle forstå og forklare den konkrete historiske sammenhæng. Et sigte med Diltseys erkendelsesteori var skabelsen af forudsætningerne for det interdisciplinære samarbejde, som en videnskabelig udforskning og forklaring af den historiske helhedssammenhæng fordrede. Dette synspunkt formuleredes i *Einleitung* således:

[Die Erkenntnistheorie der Geisteswissenschaften] legt erst die Grundlagen für das Zusammenwirken der Einzelwissenschaften in der Richtung auf die Erkenntnis des Ganzen. . . . [Die Einzelwissenschaften des Geistes] sind . . . die einzige Hilfsmittel der Erklärung der Geschichte, und es hat kein vorstellbaren Sinn, ausserhalb ihrer eine Lösung des Problems vom Zusammenhang der Geschichte sich vorzustellen. Denn diesen Zusammenhang erkennen, heisst ihn, ein unermesslich Zusammengesetztes, in seine Bestandteile auflösen, an dem Einfacheren Gleichförmigkeiten aufsuchen, vermöge ihrer dann dem Verwickelteren sich nähern. . . . Die Erkenntnis des Ganzen der geschichtlich-gesellschaftlichen Wirklichkeit, welcher wir uns als dem allgemeinsten und letzten Problem der Geisteswissenschaften entgegengetrieben fanden, verwirklicht sich sukzessive in einem auf erkenntnistheoretischer Selbstbesinnung be-

⁴⁰ Citeret efter P. Krausser, Kritik der endlichen Vernunft. Diltheys Revolution der allgemeinen Wissenschafts- und Handlungstheorie, 1968, s. 225.

ruhenden Zusammenhang von Wahrheiten, in welchem auf die Theorie des Menschen die Einzeltheorien der gesellschaftlichen Wirklichkeit sich aufbauen, diese aber in einer wahren fortschreitenden Geschichtswissenschaft angewandt werden, um immer mehreres von der tatsächlichen, in der Wechselwirkung der Individuen verbundenen geschichtlichen Wirklichkeit zu erklären. In diesem Zusammenhang von Wahrheiten wird die Beziehung zwischen Tatsache, Gesetz und Regel vermittels der Selbstbesinnung erkannt. . . . Universalgeschichte, sofern sie nicht etwas Übermenschliches ist, würde den Abschluss dieses Ganzen der Geisteswissenschaften bilden.⁴¹

Dilthey's kritik af den historiske fornuft var, således som jeg tolker den, et bevidst forsøg på at etablere en formidling mellem samtidens tyske historievidenskab og den historiefilosofiske tradition. På centrale punkter var hans erkendelsesmæssige præventionsniveau ikke væsentligt sænket. Han stræbte også efter at gennemskueliggøre historien og arbejdede ligesom historiefilosofierne med en idé om en helhedserkendelse, der kunne være handlingsorienterende for udformningen af fremtiden. Den afgørende forskel vedrørte midlerne til opnåelsen af en sådan historisk helhedserkendelse. I den idealistiske epoke havde næsten enhver intellektuel med respekt for sig selv formuleret grundstammen af en historiefilosofi, men for Dilthey var de store individualisters tid forbi. Bag hans program om interdisciplinært samarbejde lå en klar erkendelse af, at historien var så kompleks, at dens udforskning måtte være en kollektivopgave, der fordrede en radikal horisontudvidelse hos forskerne og en helhedsorganisering af de empiriske humanvidenskaber. Sammenfattende karakteriseres hans kritik af den historiske fornuft måske bedst som et forsøg på en videnskabeliggørelse af den historiefilosofiske forskning.

Nu er det meget vanskeligt eller endog umuligt at overvinde konflikten mellem historievidenskab og historiefilosofi gennem en højere integration, uden at elementer i de oprindelige modpositioner går tabt eller fjernes. Med Dilthey's kritik afvises den historiefilosofiske traditions midler til bestemmelsen af historiens endemål eller indre lov. Hans metafysikkritik medførte, at historien ikke længere kunne forstås som en slags system, hvis interne logik kunne danne grundlag for klare forventninger om historiens endemål. Han kunne således ikke have den tidligere historiefilosofis anticipationer af historiens videre forløb. Den historiske erkendelse tildeltes dog stadigvæk en fundamental rolle i menneskelivet; dens identitetsgivende funktion blev så at sige fastholdt af Dilthey. Historisk bevidsthed blev forstået som en forudsætning for et adækvat menneskesyn og bidrog til menneskets frihed og autonomi. Den historiske erkendelses eksistentielle og praktiske betydning lå i dens bidrag til menneskers selvforståelse, til en dybere forståelse af menneskelivets vilkår og muligheder. I den vigtige afhandling *Das achtzehnte Jahrhundert und die geschichtliche Welt* (1901) formuleredes det således:

. . . das ist nun das innere Gesetz der historischen Wissenschaft: wie die geschichtliche Welt sich in der Zeit aufbaut, wächst zugleich mit ihr das wissenschaftliche Verständnis der geschichtlichen Natur des Menschen heran. Denn

⁴¹ GS I, (1883), s. 93 ff. Jf. GS VII, (1906), s. 308 f.

der Mensch versteht sich selber durch keine Art von Grübeleien über sich; aus dieser entspringt nur das grosse Nietzschesche Elend der überspannten Subjektivität: allein an dem Verständnis der geschichtlichen Wirklichkeit, die er hervorbringt, gelangt er zum Bewusstsein seines Vermögens, im Guten und im Schlimmen.⁴²

Samtidig klarlægges her en af de centrale grunde til, at Dilthey – som indledningsvis nævnt – aldrig fik fuldført sit arbejde med kritikken af den historiske fornuft. I forsøget på at finde almengyldige kriterier for at skelne mellem godt og ondt løb han ind i store vanskeligheder. Han afviste forestillinger om overhistoriske normer og værdier og søgte i mennesket og historien at finde overgangen fra er til bør. Det havde oprindeligt været Diltheys forhåbning, at hans arbejde skulle kulminere i formuleringen af en praktisk livsanskuelse, der som grundlag havde erkendelsesteoretiske og historiefilosofiske studier. I hans videre arbejde med denne idé søgte han at forene arven fra oplysningstiden med det 19. årh.s historiske bevidsthed og blev dermed konfronteret med problemet om at forlige det almengyldige og det relative, det almenmenneskelige og den historiske mangfoldighed. I forelæsningsen *Die Kultur der Gegenwart und die Philosophie* (1898 f.) fortsatte han opgøret med den relativistiske tendens i arven fra den historiske skole og beskrev sigtet med sit eget arbejde således:

... dies Vermögen, Vergangenheiten wieder zu beleben, [scheint] eine Kraftlosigkeit des menschlichen Geistes in eigenem festen Willen, das Zukünftige zu gestalten, zur Folge zu haben. ... Das mitfühlende Verstehen alles Vergangenen muss zu einer Kraft werden, das Künftige zu gestalten. Der menschliche Geist muss die Steigerung seiner selbst, welche in dem wahren geschichtlichen Bewusstsein erworben ist, mit dem Gewinn des 17. und 18. Jahrhunderts verknüpfen. ... Erst indem wir von den Naturvölkern ab bis zur Gegenwart alle Lebensformen des Menschen in uns aufnehmen, wird die Aufgabe lösbar, im Relativen das Allgemeingültige, in den Vergangenheiten eine feste Zukunft, die Erhöhung des Subjektes im geschichtlichen Bewusstsein, die Anerkennung des Wirklichen als des Massstabes für unser Fortschreiten in der Zukunft zu verknüpfen mit klaren Zielen der Zukunft; ja eben in dem geschichtlichen Bewusstsein müssen Regeln und Kraft enthalten sein, allen Vergangenheiten gegenüber frei und souverän einem einheitlichen Ziele menschlicher Kultur uns zuzuwenden.⁴³

Uden held stræbte Dilthey efter at udarbejde et standpunkt, der kunne forlige indsigten i den historiske relativitet med en almengyldig erkendelses- og værdilære. Hans teori om de tre uforenelige livs- og verdensanskuelser (Weltanschauungen), der var med til at stimulere videnssociologiens udvikling, forstod han ikke selv som det sidste ord i denne sag. Til det sidste afviste han en relativistisk tolkning af intentionen bag hans filosofi, eksempelvis i brevvekslingen med Husserl fra 1911, det år

⁴² GS III, s. 210.

⁴³ GS VIII, s. 204.

Dilthey døde.⁴⁴ Virkningshistorisk blev det dog Dilthey som en radikal eksponent for den historiske bevidsthed og relativitet, der kom til at dominere i eftertiden. Efter min mening glemte eller fortrængte man, at Dilthey ikke kun var en elev af den historiske skole, men også en viderefører af oplysningstænkningen med dens historiefilosofiske ambitioner.

Skal jeg afslutningsvis antyde et samtidsrelevant perspektiv, kan der peges på to problemstillinger og sæt af indsigter, der stadig er yderst påtrængende for nutidens historieforskning. Diltheys indsigt i den historiske erkendelses integrative karakter og dens afhængighed af et udbygget interdisciplinært samarbejde er efter min mening af central relevans. Hvis historieforskningen i modsætning til de systematiske humanvidenskaber forstår sig selv som en integrativ disciplin, der som mål har at klarlægge samspillet mellem mange forskelligartede faktorer og deres relative betydning i en konkret historisk sammenhæng, er dette stadigvæk en fundamental udfordring for såvel historieforskningens metodelære som organiseringen af historisk forskningspraksis. Meget i Diltheys analyser og teser kan idag med rette kritiseres, men den overordnede indsigt må fastholdes, såfremt faghistorien metodisk, teoretisk og organisatorisk skal komme på niveau med sine problemstillinger, altså være i stand til at forstå og forklare komplekse historiske sammenhænge og formulere en integrativ historisk helhedserkendelse.

Diltheys indsigt i historieforskningens integrative og interdisciplinære karakter er mere formuleringen af en målsætning end løsningen af de relevante problemer, men den har et flersidigt brud med arven fra det 19. årh. som sin konsekvens. Brugen af den filologisk-kritiske metode udgør en nødvendig forudsætning for empirisk historieforskning og er en landvinding fra det 19. årh., der ikke må gå tabt. Men den fortsatte tendens til at forstå den som historievitenskabets metodelære par excellence er problematisk, da den på ingen måde evner at tematisere erkendelsesproblemerne omkring overskridelsen af de historiske aktørers samtidsforståelse eller etableringen af historiske årsags- og struktursammenhænge. Efter min mening vil kun en radikal opprioritering og udvikling af den metodisk-teoretiske forskning kunne bidrage til en forskningspraktisk løsning af disse problemer. Det vil bl. a. fordre en ny institutionel holdning til en eksperimenterende metode- og teoribevidst forskning, i hvilken metode- og teorikonklusioner (resultater) er et integreret led, der tillægges samme værdi som de realhistoriske landvindinger. I organisatorisk henseende synes kun en udbygget kollektivforskning at kunne bringe faghistorien på højde med dens problemstillinger. En fastholden ved en institutionel struktur, der hidrører fra en situation, hvor store individualister mere var det typiske end det særegne, viderefører blot en utidssvarende arv fra det 19. årh. Selvfølgelig skal rammerne give plads for individualisterne, men uden afgørende ændringer i såvel opbygningen og indholdet af den faghistoriske uddannelse som i rekrutterings- og mobilitetskriterierne kan en kollektivforskning ikke virkeligt fremmes, da dens konkrete mulighedsbetingelser er væsentlig mere komplekse og krævende end den individuelle forsknings.

⁴⁴ Jf. Der Briefwechsel Dilthey-Husserl, *Man & World* 1:1968, s. 428-46.

Diltheys fastholden ved et historiefilosofisk sigte for faghistorien og hans forsøg på at videnskabeliggøre dets udforskning finder jeg også værdifuldt. En mere spekulativ 'approach' til de historiefilosofiske problemstillinger kan idag udmærket opgives. Dog bør vigtige spørgsmål og perspektiver ikke opgives, blot fordi tidligere svarmåder idag med rette virker utilfredsstillende. Udforskningen af fortiden med henblik på en klarlæggelse af menneskelivets grundvilkår og dets foranderlige rammer og muligheder samt perspektivet mod udformningen af en bedre fremtid ser jeg gerne fastholdt. Desuden er menneskets identitetsproblem ikke mindre påtrængende idag end tidligere. Skal faghistorien bevidst bidrage til dette, må to dimensioner ved den historiske dialektik udskilles for derefter at blive sammenskuet og kontrasteret. På den ene side må historieforskningen forstå de historiske begivenheder og sammenhænge som projekter, som resultater af vidensformidlede og målrettede handlinger. Uden en fastholden ved de historiske begivenheders handlingskarakter umenneskeliggøres historien og reduceres til noget analogt med naturprocesser. På den anden side må de historiske begivenheder og sammenhænge forstås som produkt af det overleverede og taget for givne, ubevidste behov og utilsigtede konsekvenser. Uden en fastholden ved de historiske begivenheders tvangskarakter guddommeliggøres de historiske aktører og dermed os selv. Hvis disse to dimensioner konkret kan sammenskues og kontrasteres ved behandlingen af historiske forløb, vil faghistorien kunne bidrage til at gøre historien gennemskuelig.

Diltheys styrke lå klart i udforskningen af menneskets selvforståelse og ideverden, den intentionale dimension og målrettede handling. Men han havde ikke i samme grad blik for den dimension af historien, der så at sige går bag om ryggen og imod viljen af de historiske aktører. Det er eksempelvis Hegel, Marx og Weber, der mere bevidst søgte at udforske denne dimension. I udforskningen og integrationen af disse to dimensioner ser jeg faghistoriens egentlige objekt. Hvis den eksplisit gør dette til sin tematik, vil den bidrage til en mere nuanceret forståelse af den fundamentale dialektik i enhver historisk situation, til en klarlæggelse af det historisk foranderlige i forholdet mellem frihed og nødvendighed, altså give konkrete specifikationer af menneskets eksistensvilkår som på een gang skaber og offer i dets historiske verden. Og menneskets mulighed ligger i, at det kan erkende dette vilkår og gøre noget ved det. Deri har de historiefilosofiske ambitioner deres rod og berettigelse.